

Cussegl grond e Cussegl pitschen

Svilup dal parlament e da la regenza dal Grischun en il 19avel e 20avel tschientaner

■ En sia furma moderna exista il chantun Grischun dapi il 1803. Il medem onn è vegnids instituzionalisads il Cussegl grond sco istanza legislativa – cun resalva dals dretgs dal pievel – ed il Cussegl pitschen sco executiva chantunala. Pir il 1971 è il num «Cussegl pitschen» vegni remplazzà ufficialmain tras «Regenza».

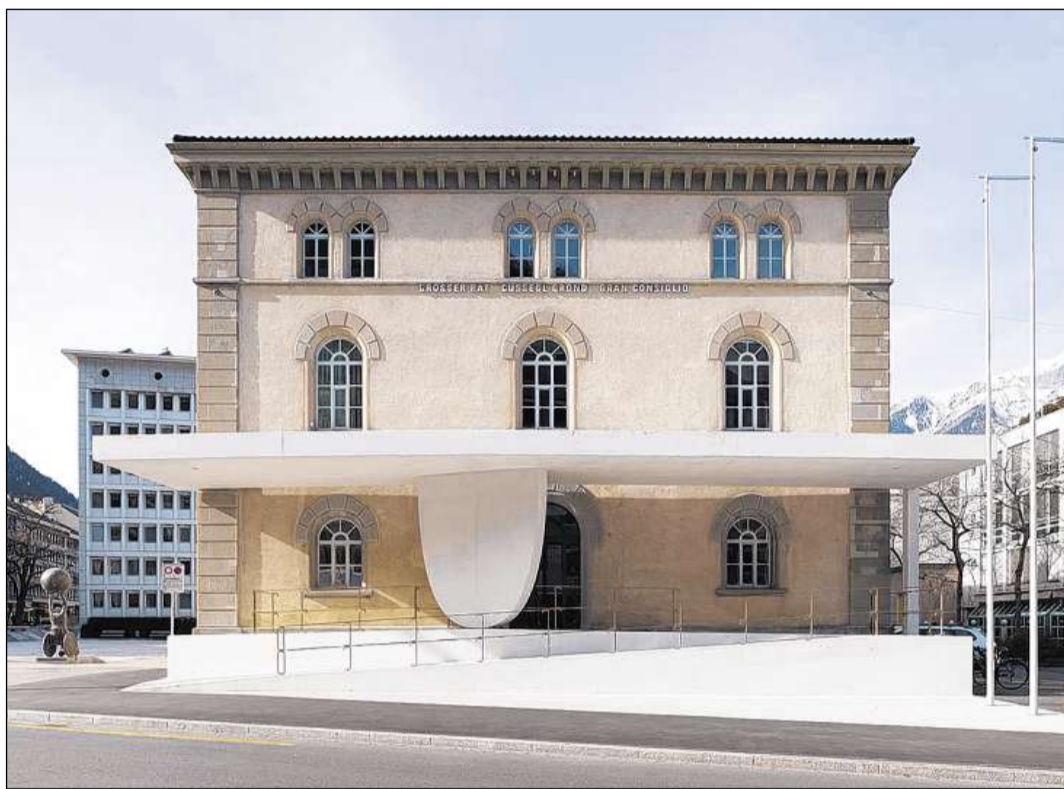
Cussegl grond

Il Cussegl grond è vegni convocà tras la Constituziun da mediaziun en successiun da la Dieta da las Trais Lias. El ha salvà si'emprima sessiun ils 20 d'avrigl 1803. L'elecziun dals deputads en il Cussegl grond succedeva tras ils cumins che vegnivan convocads dapi il 1875 mintgamai l'emprima dumengia da matg. Dal 1803 fin il 1851 han ils deputads represchentà lur cumins tenor instrucziun lianta (uschenumnada vusch commiziala), dapi alura represchentan els il pievel senza instrucziuns e vegnan elegids tenor circuls e sistem da maiorz per dus, dapi il 1991 per trais onns. Il 1803 cumpigliava il Cussegl grond 63 commembers, dapi il 1973 120.

Il Cussegl grond è la legislativa e sco tala l'autorità politica ed administrativa suprema. El exercitescha la suveranità en dumondas da budget, tscherna las dretgiras chantunalas, il cussegl da la Banca chantunala, il cussegl d'educaziun, il cussegl da sanità e las diversas cumissiuns. El dispona dal dretg da grazia e conceda il dretg da burgais. Fin il 1848 eleveva il Cussegl grond ils mess a la Dieta federala, fin il 1880 ils cussegliers dal chantun e fin il 1893 ils cussegliers guvernativs.

Giurisdicziun administrativa: il Cussegl grond è actualmain la segunda e davosa istanza en conflicts politics tranter vischnancas, circuls e districts. El giuditgescha las decisziuns da la Dretgira administrativa en la procedura da recurs. El è la suletta istanza che po legitimar mandats en il Cussegl grond e decida en conflicts da competenza tranter l'administraziun e la giustia.

Lieu da reuniun: Cuira, sessiuns a l'exteriur admissiblas. Local da sesida: 1803–07 en la Chasa communal, 1807–78 en la Chasa Grisca, 1878–1959 en la Chasa dal Stadi al Graben, alura en il vegl arsenal renovà a la Via Masans. Urden da seser: a l'entschatta liber tenor Lias, dapi il 1900 successivmain ed a partir dal 1919 ufficialmain tenor fracziuns. Fin en ils onns 1820 na sesevan ils cussegliers guvernativs, considerads sco commembers da la cumissiun legislativa, betg a la maissa da la Regenza, mabain en l'emprima retscha tranter ils deputads. La separaziun da las pussanzas n'era betg clera, da maniera ch'in cusseglier guvernativ en uffizi pudeva per exempel presidiar la legislativa. Sessiuns: matg/zercladur; dapi il 1893 durant duas emnas a partir da la terza dumengia da matg; suenter l'Emprima Guerra mundiala in'ulteriura sessiun extraordinaria da duas emnas. 1969–95: sessiun da stad dad in'emna a partir da la quarta dumengia da matg, trais sessiuns extraordinarias da mintgamai in'emna a partir da la davosa dumengia da settember e da la terza dumengia da november e da favrer. Dapi il 1995: quatter sessiuns, mintgamai da glindesdi fin mesemna a partir da la quarta dumengia da schaner, mars e november ed a partir da l'emprima dumengia d'october, ultra da quai ina sessiun dad in'emna a partir da la quarta dumengia da matg (elecziuns). Las deputadas ed ils deputads en il Cussegl grond èn parlamentararis da milissa e survegnan sco tals ina diaria. Linguas: ufficialmain il tudestg, il diever dal talian e dal rumantsch è dentant acceptà dapi tuts temps. Ils protocols vegnan redigids en tudestg, fin il 1836 en furma manuscritta, dapi alura en furma stampada. Fin il 1848 stuevan ils aspectaturs bandunar la sala suenter il pled d'avertura salvà dal president dal Cussegl grond. Dominà fin il 1851 da l'aristocrazia, stat il Cussegl grond dapi alura sut l'influenza dals tschertgels burgais e purils scolads.

Edifici dal Cussegl grond a Cuira.

FOTO CHANTUN GRISCHUN

Dapi il 1803 vegn il president dal Cussegl grond elegi, ensemen cun il vicepresident, durant l'emprima sessiun dal parlament (matg/zercladur) per ina perioda da legislatura (in onn). L'elecziun è libra e secreta e dumonda la maiorità assoluta. Fin il 1893 pudevan vegnir elegids era cussegliers guvernativs en uffizi. Il 1929 è il presidi passà per l'emprima giada a la Partida democratica (oz PPD resp. PBD). La PS ha mess fin qua trais president, numnadamain il 1940, il 1959 ed il 1984.

Adolf Collenberg

Fracziuns

Cun fracziuns vegnan designads a medem temp parts d'ina vischnanca politica ed ils commembers reunids tenor partidas en in parlament. Las fracziuns da vischnancas han il dretg da delegar represchentants en il cussegl da vischnancas respectivamain en cumissiuns parlamentaras. Fracziuns parlamentaras pon furnar era commembers da differentas partidas politics.

Il chantun Grischun n'enconuscheva avant il 1919 naginas fracziuns en il senn modern dal term. Quellas èn sa furmadas era en il Cussegl grond pir cun l'introducziun da l'elecziun dal Cussegl naziunal tenor proporz. La disciplina d'ina fracziun, vul dir l'obligaziun dals commembers da sa preschentar a la publicità a moda unida, n'è betg fitg exprimida en la democrazia da concordanza svizra. Las partidas giogan ina rolla centrala en la furmaziun da l'opiniun politica sco era en las elecziuns e votaziuns; en ils parlaments (sin tut ils trais stgalsims) surpiglian las fracziuns questas funcziuns. Ils parlaments che radunan in dumber d'individis relativamain aut na fissan betg abels da funcziunar a moda adequata senza questa lavur preparatorica. Tschintg parlamentararis (minimum) pon furnar ina fracziun en il Cussegl grond dal Grischun. Las fracziuns nomineschan candidats per las elecziuns en il Parlament. Ellas predelibereschan las tractandas e structureschan qua tras las debattas en ils plenums dals Cussegl, nua ch'ils pleaders da fracziun preschentan ils puncts da vista da las singulas fracziuns; quellas han per ordinari tscherts privilegis en la debatta plenara, e quai tant concernent il temp da discussiun sco era areguard il mument da lur intervenziun (suenter ils pleaders da las cumissiuns, ma avant ils singuls oratur).

En il «Chalender statal» dal 1919 èn vegnids preschentads ils deputads en il Cussegl grond per l'emprima giada sco commembers dad «uniuns» (politicas) che n'eran *de jure* anc naginas fracziuns en il senn odiern dal pled. Pir il «Chalender statal» dal 1922/23 ha recepì las uniuns politics chantunalas sco «partidas».

Adolf Collenberg

Cumissiu dal Cussegl grond

La Cumissiu dal Cussegl grond è vegnida convocada il 1805 tenor il model dal congress/pitag da las Trais Lias. Ella serviva, tenor Peter Metz, al Cussegl pitschen sco rinforz ed al Cussegl grond sco gremi da preparaziun da las tractandas ed era, tenor Friedrich Pieth «la veritabla Regenza». Durant ils cumbats per la Constituziun chantunala dals onns 1860/70 è quest gremi da notabels conservativs pli vegls vegni ridiculisa dals Giuvendemocrats (liberal-radicals) sco «onda veglia» e cumbatti vehementamain. Ils commembers da la Cumissiu dal Cussegl grond vegnivan elegids dal Cussegl grond. Compositiun: 1805 dus commembers per Lia (per rinforzar il Cussegl pitschen); a partir dal 1807 (sco Cumissiu dal Cussegl grond): ils trais cussegliers guvernativs, ils trais guvernativs administrativs e dus (a partir dal 1817 trais) commembers per Lia, suenter il 1851 nov commembers (tschernids libramain). Incumbensas e cumpetenzas principalas: cussegliaziun ed execuziun da las fatschentas principalas da la Regenza, examinaziun, predeliberaziun e/u preparaziun da projects da lescha (cun dretg da proposta al Cussegl grond), decret d'ordinaziuns executivas (darar, dapi il 1880 senz'impurtanza), autorità electorala per funcziunaris chantunals impurtants (fin il 1854). Dapi il 1814 giuditgava la Cumissiu dal Cussegl grond ils recurs cunter decisziuns dals chauslia/cussegliers guvernativs, dapi il 1839 decideva ella davart la successiun da la construcziun da vias d'access, da las qualas ella determinava era ils trajets e las largezzas. Fin a sia dismessa il 1892 ha ella furnà la cumissiu d'elecziun dal directori e d'examinaziun da la Banca chantunala grischuna.

Adolf Collenberg

Regenza

Tranter il 1803 ed il 1813 vegnivan elegids ils trais commembers da la Regenza (numnada era Cussegl pitschen u Cussegl guvernativ) dals deputads da lur Lia respectivamain en il Cussegl grond, e quai en la sessiun da stad, a partir dal 1814 da l'entir Cussegl grond en ina tscherna libra e secreta e cun la maiorità assoluta da las vuschs. Els vegnivan tschernids per in onn e pudevan puspè candidar suenter in'interrupziun dad in onn. Per motifs da parità confessional stueva esser in dals commembers da la Regenza dapi il 1814 catolic, e quai era de facto il landrehter da la Lia Grisca. A partir dal 1821 pudevan ils regents vegnir reelegids immediat per in segund onn d'uffizi. Il represchentant da la Lia da las Diesch Dretgiras entrava en uffizi il prim da settember da l'on d'elecziun (determinà per il 1804 tras la sort ed alura mantegnì), ils ulteriurs dus commembers il prim da schaner da l'on suandant. Il presidi midava mintga quatter mais en roda da la Lia da las Diesch

Dretgiras a la Lia da la Chadè ed a la Lia Grisca.

Sias cumpetenzas eran: executiva, administraziun, polizia statala, cassa statala, promozion dal commerzi, mobilisaziun da milissas chantunalas, administraziun da la duana. Per chausas impurtantas avev'ins da consultar ils statalters da las Trais Lias. Il president da la Regenza avriva la sessiun dal Cussegl grond, a la quala ils dus ulteriurs commembers partecipavan cun vusch consultativa. Il 1814 ha la Regenza obtegnì la surveglianza da la giustia ed è daventada l'emprima istanza per recurs en affars civils. Las cumpetenzas da la Regenza eran limitadas tras cumissiuns administrativas, las decisziuns da las qualas ella aveva suletamain da sancziunar formalmain. Da l'autra vart avevan ils represchentants da la Regenza sco commembers da la Cumissiu dal Cussegl grond ina grond'influenza en affars legislativs.

Tranter il 1851 ed il 1880 vegniva la Regenza elegida libramain da candidats da l'entir Chantun cun ina suletta reelecziun pussaivla. L'emprim vegnivan elegids ils dus cussegliers guvernativs reformads, alura il catolic. Il primelegi entrava en uffizi il prim da settember da l'on d'elecziun, ils dus auters il prim da schaner da l'on suandant. Il medem valeva per lur substituents che vegnivan elegids il medem mument. Il primelegi surpigliava il presidi per l'emprim terzal (schaner-avrigl), suandà dal segundelegi e dal terzelegi. La proposta da l'unìun da refurma dal 1848 d'extender la Regenza a tsching commembers e da subordinar a quels las cumissiuns è vegnida refusada. Tenor la Constituziun chantunala dal 1854 era la pussanza reglamentara da la Regenza liada ad in'incumbensa dal Cussegl grond.

Tranter il 1881 ed il 1893 vegnivan elegids ils commembers da la Regenza per dus onns, maximalmain per quatter onns successivs, senza resguard da la clausula confessional. Il presidi era vegni fixà cun l'entschatta dal 1882 ad in onn chalendar. Novas cumpetenzas eran: contact cun autoritàs federalas ed extrachantunalas; surveglianza da l'administraziun communal e da la giurisdicziun.

Dapi il 1894 cumpiglia la Regenza grischuna tsching cussegliers elegids dal pievel l'emprima dumengia d'avrigl. Entrada en uffizi: il prim da schaner da l'on che suonda l'elecziun; perioda d'uffizi ordinaria da trais onns; durada d'uffizi limitada a nov onns. L'aboliziun da la Cumissiu dal Cussegl grond, la subordinaziun da las ulteriuras cumissiuns a la Regenza ed il sistem departamental èn stadas las premissas per in'executiva effizienta. Fin il 1979 dastgava esser in cusseglier guvernativ a medem temp era cusseglier naziunal u cusseglier dals chantuns. Suenter duas emprovas betg reussidas (1932 e 1953) è la perioda d'uffizi vegnida augmentada il 1974 a

quatter onns ed il temp d'uffizi a 12 onns. Entradas en uffizi durant ina perioda corrente na pon betg vegnir cumpensadas.

La Constituziun chantunala dal 1894 ha introducì la separaziun da las pussanzas sco principi costituzional. La Regenza è però era participada a la legislativa en il Cussegl grond cun dretg da proposta, da predeliberaziun e da cogestiun. La revisiun da conclus, ordinaziuns e leschas è mo pussaivla sin proposta da la Regenza u tras ina decleraziun d'urgenza dal Cussegl grond cun ina maiorità da vuschs da dus terzs.

Adolf Collenberg

Chanzlia chantunala

Fundada suenter l'introducziun da la Mediaziun l'avrigl 1803. Post da stab ed instrument da gestiun da la Regenza e dal Cussegl grond. La Veglia Republica na disponiva betg d'ina atgna chanzlia. Il scrivant da la citad da Cuira era a medem temp era scrivant da la Lia da la Chadè e da la Republica. La Chanzlia chantunala sa chattava l'emprim en la chasa dals Trais Retgs, dapi il settember 1803 en il Neues Gebäu che serva dapi alura da sedia a la Regenza grischuna (chasa acquistada ils 24 d'avrigl 1807). Chanceliers chantunals: Christian Carl von Wredow, Cuira (1803–27), Vincenz von Planta, Samedan (1828–36), Philipp Hössli, Novagnas (1836–45), Johann Baptista von Tschamer, Cuira (1846–75), Gallus Marchion, Valendau (1876–90), Georg Fient, Luzein (1891–1912), Achille Gengel, Curvalda (1913–29), Giuseppe Desax, Mustér (1930–53), Peter Seiler, Arbon e Triboltingen/TG (1954–74), Fidel Caviezel, Sumvitg (1974–91), Claudio Riesen, Sta. Maria en Val Müstair e Rüschegg/BE (dapi il 1991).

Adolf Collenberg

Administraziun departamentala

Gia en il 19avel tschientaner eran activs magistrats professiunals. La Chanzlia chantunala furnava il coc, enturn il qual è sa constituida in'administraziun centrala. Ils departaments ierarchisads, dirigids da mintgamai in commember da la Regenza, en ils quals èn reunids da princip tut ils posts da l'administraziun chantunala, èn naschids pir a partir dal 1894. Fin alura tgiravan cumissiuns permanentas (sort da milissas), sustegnidas administrativamain, ils divers champs sco il militar, la polizia, la construcziun da vias, ils affars da scola ed il pauperesser. Auters secturs spezialisats tuttastevan ad uffiziantes particulars che n'eran betg responsabels visavi la Regenza, ma visavi il Cussegl grond u la tschentada da cumin; quels vegnivan per part accompagnads dad auters funcziunaris u cumissiuns permanentas, per exempel da l'inspectur da scola e da la direcciun da la Banca chantunala. Process da modernisaziun en l'administraziun chantunala vegnivan instradads per regla cun precauziun ed en pitschens pass. Impuls han dà l'impurtanza creschenta dals affars, per exempel innovaziuns tecnicis sco l'introducziun da l'elavuraziun electronica da datas (EED) a partir dal 1970. La crisa da las finanzas publicas e la midada da l'ambient economic ed ideologic han provocà en ils onns 1990 en plirs chantuns refurmas administrativas d'ina radicalità betg usitada fin alura, sco per exempel l'aboliziun da la durada d'uffizi per funcziunaris, il New Public Management u la reorganisaziun da las structures dals departaments.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 arttgels (geografics, tematics, arttgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.